

«ПЕДАГОГІЧНИЙ ЖУРНАЛ» (ПОЛТАВА, 1914–1917 РОКИ) ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ

“PEDAGOGICAL JOURNAL” (POLTAVA, 1914–1917) AND ITS ROLE IN THE DEVELOPMENT OF DOMESTIC EDUCATION

Стаття присвячена вивченню педагогічних ідей, що відображені в педагогічній періодиці ХХ століття. У дослідженні репрезентовано, як саме система національної освіти виступає сутнісним і об'єктивним акумулятором історико-педагогічних традицій народу, змін у соціальному та духовному житті суспільства, що склалися протягом тривалої генези його існування. Наголошено на тому, що пошук актуальних орієнтирів в освіті потребує неодмінного звернення до вітчизняного історико-педагогічного досвіду, повною мірою комплексно відбитому в педагогічній пресі. Окреслено перспективу вивчення педагогічної преси на прикладі «Педагогічного журналу», яка полягає в істотній допомозі сучасним теоретикам і практикам в галузі педагогічної науки в пошуку концептуальних відповідей на низку питань сучасності.

Ключові слова: педагогічна журналістика, «Педагогічний журнал», періодичні видання, національна освіта, історіографія, освітні процеси.

Стаття посвящена изучению педагогических идей, которые нашли свое отражение в педагогической периодике XX века. В исследовании рассмотрена система национального образования как сущностный и объективный аккумулятор историко-педагогических традиций народа, изменений в социальной и духовной жизни общества, сложившийся в течение длительного генезиса его существования. Отмечено, что поиск актуальных ориентиров в образовании требует непременно обращения к оте-

чественному историко-педагогическому опыту, в полной мере комплексно отраженному в педагогической прессе. Определена перспектива изучения педагогической прессы на примере «Педагогического журнала», которая заключается в существенной помощи современным теоретикам и практикам в области педагогической науки в поиске концептуальных ответов на ряд вопросов современности.

Ключевые слова: педагогическая журналистика, «Педагогический журнал», периодические издания, национальное образование, историография, образовательные процессы.

The article is devoted to the study of pedagogical ideas, which are reflected in the pedagogical periodicals of the twentieth century. The study presents the system of national education as an essential and objective battery of historical and pedagogical traditions of the people, changes in the social and spiritual life of society, formed during the long genesis of its existence. It is stressed that the search for actual landmarks in education requires an indispensable appeal to the national historical and pedagogical experience fully reflected in the pedagogical press. The perspective of studying the pedagogical press on the example of the “Pedagogical Journal” is outlined, which consists in essential assistance to modern theorists and practitioners in the field of pedagogical science in search of conceptual answers on a number of issues of our time.

Key words: pedagogical journalism, “Pedagogical Journal”, periodicals, national education, historiography, educational processes.

УДК 37:050.486] (477.53–25)
Пед. журнал «1914/1917»

Палійчук Р.І.,

завідувач сектора рідкісних видань
відділу наукової організації
та зберігання фонду
Державної науково-педагогічної
бібліотеки України
імені В.О. Сухомлинського

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Як показують системні педагогічні дослідження останніх років, сучасна українська освіта зберігає свою стабільність, фундаментальність, які забезпечують випереджальний, сталий розвиток цього найважливішого соціального відгалуження з урахуванням потреб, що зростають, суспільства й держави. Водночас велику роль відіграє українська педагогічна журналістика, яка є каталізатором інноваційних змін у системі освіти України. Це пов'язано з тим, що в країні накопичений необхідний науковий й інтелектуальний потенціал для проведення перетворень, завдяки яким усі учасники освітнього процесу мають можливості для гнучкого вибудовування власного освітнього й професійного шляху.

Педагогічна журналістика створює унікальні можливості для формування духовно цілісної особистості українського громадянина з одночасним відтворенням аутентичної культури народу (через систему цінностей і життєвих смислів людини). З огляду на це є підстави розглядати освіту як

важливу кооперуючу складову частину не тільки регіонального (внутрішньодержавного), а й геополітичного світового простору. Так, саме конкуренція національних систем освіти стала стрижневою віхою глобальної конкуренції, яка потребує постійного оновлення педагогічних технологій та інновацій, швидкої адаптації до запитів і вимог суспільства, що динамічно розвивається.

Саме освіта, що динамічно розвивається, визначає особистісні якості кожної людини, її знання, світоглядні й поведінкові пріоритети, отже, економічний, моральний, духовний потенціал кожної держави, цивілізації зглом. Природно, що й сама освіта може розглядатися як глобальний феномен геополітичного світового простору й специфічне соціальне явище, що, здобувши поширення й розвиток, не може існувати поза зоною спеціальних, зокрема й історико-педагогічних, досліджень [3, с. 16–17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі дослідження ролі й значення вітчизняної педагогічної журналістики в розвитку освітньої

полісистеми присвячені праці таких науковців, як: М. Азарна, І. Бабурова, Г. Балицький, А. Бережний, Л. Березівська, Л. Бересневий, О. Бойко, В. Бондар, Н. Віноградова, М. Гейзер, Ю. Герасимова, Ф. Гольдін, П. Горностаєв, Я. Грицак, Т. Гуйван, Л. Зашкільняк, М. Захарченко, А. Елеонська, Б. Есін, Я. Калакура, О. Камишева, М. Каспар, Г. Касьянов, М. Келлі, Н. Кирилова, І. Колесник, Г. Кондратьєва, В. Лубашов, Є. Луняк, Є. Мединський, Ю. Новокшонова, О. Образцова, В. Парін, П. Рогова, В. Смолій, О. Царьова, А. Федоров, В. Яремчук, О. Ясь та ін.

Зокрема, учені досліджували: а) проблеми цільового формування в сучасних умовах підготовки журналістських кадрів для освітньої галузі (М. Белоусова, В. Возчикова, Т. Денисович, Б. Козловський, Г. Лазутіна та ін.); б) проблеми методики вивчення періодичних видань та психології масових комунікацій (Б. Есін, Р. Харріс та ін.); в) проблеми загальних питань філософії й методології науки (В. Біблер, Т. Кун, К. Поппер, Н. Розов, В. Степін, В. Швирев, Ю. Яковець та ін.); г) окремі аспекти соціологічних, культурологічних, гносеологічних концепцій традицій (Е. Баллер, Д. Благой, Ю. Бромлей, Н. Дьяченко, О. Зеленков, І. Касавін, Е. Маркарян, В. Плахов, І. Суханов, К. Чистов та ін.); г) проблеми традицій і новацій у розвитку освіти (Ю. Алієв, А. Бутов, Л. Васильєв, С. Єгоров, В. Єрмоленко, Т. Ігнатєва, Є. Князєв, І. Логвинов, Е. Маркарян, В. Мясников, М. Никандров, І. Осмоловська, В. Полонський, О. Савинова, І. Скородкіна, Л. Степашко, Н. Селиванова, І. Тагунова, Я. Турбовський, Н. Юдіна й ін.); д) методологічні праці, присвячені розробленню різноманітних підходів до вивчення історико-педагогічного процесу (цивілізаційного (І. Колесникова, Г. Корнетов); парадигмального (М. Богуславський, Б. Гершунський); аксіологічного (В. Донов, З. Равкін, Л. Степашко)).

Аналіз стану вивченості досліджуваної проблеми показав, що в історико-педагогічній науці виконано низку досліджень із висвітлення ролі вітчизняної педагогічної журналістики в розвитку української освіти. Проте відсутні дослідження, присвячені тлумаченню традицій педагогічної журналістики як чинника розвитку вітчизняної освіти. Вітчизняна педагогічна журналістика, як ми вважаємо, має потужні можливості поповнення знань про педагогічний спадок минулого, причому йдеться не тільки про спеціальну – педагогічну пресу, а й про загальну та спеціальну непедагогічну.

Історіографічний огляд бібліографії з історії української журналістики свідчить про те, що тривалий час вивчення журнальної педагогічної періодики проводилося майже суто в контексті історії літератури, історії суспільної думки, мало епізодичний характер, не створюючи повної картини

динаміки її концептуального розвитку як дзеркала в українській педагогічній теорії та практиці, зокрема, інструмента впливу на розвиток вітчизняної освіти:

– завдяки опорі на гуманістичні та моральні початки традицій, збагачені історичним досвідом, які стануть основою публіцистичних текстів педагогічних видань, насамперед професійних журналів;

– шляхом активізації прогностичної функції освітньої преси, що означає розкриття в усій історичній значущості найважливіших змін у вітчизняній освіті, об'єктивне й оперативне відображення явищ і подій цих процесів в їхній динаміці, тісному зв'язку з реальною ситуацією, спираючись на традиції минулого;

– за допомогою поліпшення інформованості працівників системи освіти про накопичений за багато років передовий педагогічний досвід із метою його подальшого поширення, позитивних змін у цій сфері та системи каналів «зворотного зв'язку» – каналів надходження в редакції професійних журналів пропозицій і критичних зауважень читачів щодо проблем, пов'язаних із сучасною модернізацією процесу навчання й виховання молодого покоління [11, с. 11].

Формулювання цілей статті (постановка завдання). *Об'єкт дослідження* – українська педагогічна журналістика 1914–1917 рр. (на прикладі видання «Педагогічний журнал»). *Предмет* – процес впливу традицій української педагогічної журналістики розглянутого періоду на розвиток вітчизняної освіти.

Виклад основного матеріалу. Розвиток інтелектуального потенціалу в освітньому процесі потребує принципово нових підходів до подальшого вдосконалення освіти, підвалини якої закладено багаторічним шляхом розвитку української педагогічної думки про навчання й виховання людини. Бережливе ставлення до традицій минулого і морально орієнтовані інновації сучасності й майбуття – все це визначає основні напрями розвитку вітчизняної системи освіти, педагогічної науки, зокрема й тематичних концепцій редакції професійних журналів [1–2].

Водночас інноваційний розвиток в Україні передбачає тлумачення освітнього процесу як стрижня діяльності людини протягом всього її життя, заміщення культури засвоєння знань культурною пошуку й оновлення, відкритість системи освіти, визначення нової ролі вчителя/викладача. Виокремлення як базового складника модернізації української освіти принципу відкритості потребує і нової ролі держави – переходу від завчасного домінування до забезпечення ефективної взаємодії різноманітних суб'єктів освітньої ланки. На основі аналізу праць істориків та істориків педагогіки можна зробити висновок про те, що

педагогічна історіографія в широкому розумінні – це сфера наукових знань, яка вивчає розвиток історико-педагогічної науки та її закономірності; у вузькому – це сукупність напрацювань із різних проблем історії педагогіки, освіти (освітні процеси та явища, педагогічна думка) у визначений історичний період [1, с. 5].

Вищезазначене продукує зростання ролі педагогічної журналістики, яка, забезпечуючи відкритість й доступність процесів, що відбуваються в освітній галузі, сприяє діалогу між державою й усіма учасниками національної освітньої системи із залученням їх до модернізаційних процесів. У цьому зв'язку значно зростає роль педагогічної журналістики, яка забезпечує відкритість і доступність процесів, що формуються у сфері освіти та є діалогічними за своєю природою. Наголошуємо на тому, що осмислення цілей освіти, її реалізації в суспільстві, механізмів і чинників розвитку, історії, актуальних проблем та перспектив завжди є одним із найважливіших завдань вітчизняної педагогічної періодики, яка позиціонується як власний акредитив і модератор процесів, що виникають в українській системі освіти на кожному етапі її розвитку.

Педагогічна журналістика як жанр журналістики та родової літератури є однією з основних культур, а отже, їй притаманні свої досягнення та цінності, а також певні традиції, що розвиваються. Генеза педагогічної журналістики свідчить про те, що вона традиційно робила вагомий внесок у розвиток української освіти ХХ ст. (на прикладі «Педагогічного журналу»). Так, найвизначнішими журналами в українському суспільстві були саме педагогічні, що зумовлене стрижневою роллю української освіти для державотворення [7, с. 56–60].

Зокрема, «Педагогічний журнал» (Полтава, 1914–1917 рр.), примножуючи традиції української педагогічної публіцистики, розкриває сутність і практику вдосконалення вітчизняної системи освіти. Така специфіка цього періодичного видання спонукає нас до глибшого аналізу тієї особливої ролі, яку відіграють педагогічні засоби масової інформації (далі – ЗМІ) в сучасному соціальному житті: залежно від конкретно-історичних умов і суспільних взаємовідносин із різною інтенсивністю діалогізування. Ефективною є реалізація окресленого діалогу, забезпечення його двостороннього характеру, а не виняткової монополії державної системи [8]. Водночас традиції педагогічних ЗМІ визначають результативність реалізації діалогу між владою і всіма учасниками освітнього процесу.

Протягом ХХ ст. склалися, збагачувалися й оновлювалися традиції вітчизняної педагогічної журналістики. Водночас як феномен вона історично сформувалася у вигляді стійкого аксіологіч-

ного й соціокультурного комплексу норм, правил, цінностей, ідей і підходів до висвітлення процесу розвитку української освіти, що є відображенням попереднього досвіду діяльності і формою впливу минулого на сьогодення [6, с. 47]. Проте процес зародження, формування, збагачення й оновлення традицій української педагогічної журналістики включав кілька періодів: зародження педагогічного друку можна віднести до 1850–1860 рр., коли відбувалося утворення ядра традицій вітчизняної педагогічної журналістики; формування й збагачення традицій педагогічної журналістики здійснювалося з кінця ХІХ ст. до початку ХХ ст. Протягом радянського періоду історії вітчизняної педагогічної журналістики традиції зберігалися, хоча й зазнали певного ідеологічного втручання. У 1990-ті рр. – на початку ХХІ ст. відбулося оновлення сформованих традицій української педагогічної журналістики у світоглядному, концептуальному, функціональному й змістовому ракурсі.

Водночас коло розглянутих у педагогічній періодиці тем можна типологізувати в межах таких *тематичних категорій*: теорія і практика виховання, теорія навчання, методика викладання предметів, стан освітніх і виховних установ, становище педагогів (вчителів і вихователів), педагогічна література, історія педагогіки, видатні педагоги, економічний стан освітньої системи, регулювання діяльності педагогів, взаємодія школи і суспільства.

Серед *функцій* педагогічної публіцистики можна назвати інформаційну, інформаційно-когнітивну, актуалізуючу, інверсійну, стимулюючу, виховну, формувальну, інтегруючу, апперцептивну, антиципаційну, атрибутивну, діагностично-прогностичну. Журнальна публіцистика, яка виконує специфічні функції, стає педагогічною тільки тоді, коли спирається на системоутворюючі педагогічну журнальну періодику принципи. Для «Педагогічного журналу» також характерні реалізація функцій, як властивих для тогочасної преси цього типу (просвітницька, консультаційна й оглядова), так і інших (функція документування, рекламна, виховна).

Періодичне видання «Педагогічний журнал» комплексно охопило читацьку аудиторію наставників, батьків і всіх, хто цікавився вихованням і навчанням дітей. Основні особливості видання полягали в реагуванні на урядові реформи класичної системи освіти, прагненні задовольняти різноманітні інформаційні потреби читацької аудиторії, у широкому спектрі предметно-тематичної спрямованості публікацій, їхній різножанровості, великому колу тематичних додатків тощо.

Це уможливило позиціонування журналу як політематичного й поліфункціонального педагогічного видання. Таку спрямованість видання, на відміну від багатьох представників педагогічної преси, збережено й примножено журналом у

подальші роки, а також визначено його концепцію і характерні риси як практико-орієнтованого, політематичного, поліфункціонального видання, що охоплює проблеми української і закордонної освіти на всіх її рівнях і призначене для навчальних закладів усіх видів, типів і рівнів, різних суб'єктів освітнього простору – управлінців, педагогів, батьків, вихователів та ін.

Традиції вітчизняної педагогічної журналістики є складником розвитку педагогічних інновацій і мають з ним спільну природу. Будь-яка традиція – це інновація, що витримала перевірку часом і довела свою необхідність у житті кількох поколінь. Інновації впливають на розвиток традицій, їх взаємодія може розвиватися за різними типами [10, с. 17–18, 20]. Можемо виділити три типи механізмів взаємозв'язку традицій та інновацій: ситуація, за якої або традиція, або інновація, залежно від сили вияву й етапу розвитку, поглинають і «розчиняють» у собі елементи іншого; оновлення традиції, що відбувається завдяки взаємозв'язку з інновацією – через вияв нових характеристик традицій; механізм взаємозв'язку, за якого співробітництво інновації і традиції зумовлює виникнення нової традиції. Однак критерієм у цьому процесі залишається наявність акту наступності від одного покоління до іншого.

Аналіз публікацій періодичного видання «Педагогічний журнал» дав можливість здійснити типологізацію інновацій на актуальному етапі розвитку вітчизняної системи освіти, яку можна представити так: загальносистемні та профільні інновації; ідеологічні інновації; загальнометодичні інновації; внутрішньопредметні інновації; адміністративні інновації.

Механізми збереження в сучасних умовах традицій української педагогічної журналістики, їх збагачення виявленням нових властивостей і сутнісних характеристик, що з'являються в педагогічній пресі під впливом інновацій, визначають процеси розвитку освіти. Вони надалі функціонують у таких аспектах: історичному, проблемному, науково-практичному, змістовно-концептуальному, комплексному й функціональному [7, с. 60]. Механізми традицій можуть бути осмислені та раціонально трансформовані з урахуванням сучасних реалій і раціональних соціальних технологій [6, с. 203]. Серед функцій педагогічної публіцистики варто назвати інформаційну, інформаційно-когнітивну, антиципаційну, апперцептивну, атрибутивну, виховну, інтегруючу, стимулюючу, кумулятивну, діагностично-прогностичну та інверсійну, найбільш властивими «Педагогічному журналу» є інформаційна, виховна й формуюча функції.

Як показує історичний досвід та його розвиток у сучасних умовах, журнальна публіцистика виконує низку специфічних функцій і тільки тоді стає педагогічною. Однак це можливо лише тоді, коли

вона спирається на систему принципів гуманістичної спрямованості, соціокультурної детермінації, безперервності й наступності, єдності системного, цивілізаційного, культурологічного, аксіологічного, антропологічного підходів; діагностико-прогностичної спрямованості; педагогічної комунікативності, когнітивності інформації, виховної доцільності [11, с. 37].

Проведений аналіз публікацій «Педагогічного журналу» з метою вивчення та визначення специфіки педагогічної преси свідчить про те, що вітчизняна система освіти сьогодні розвивається, оновлюється й вдосконалюється в досить непростих, часом суперечливих умовах, багато в чому ці обставини схожі до умов розвитку в контексті XIX – початку XX ст., а також свідчить про важливість урахування історичного педагогічного досвіду в сучасній практиці [8]. Так, у процесі загальної модернізації сучасного українського суспільства постають нові завдання і виникають нові тенденції в розвитку педагогічної науки і практики, педагогічної журнальної преси. Розглядаючи специфіку втілення історичних традицій вітчизняної педагогічної журналістики, виявляємо тісний зв'язок її концептуально-змістового розвитку з таким визначальним чинником, як рівень сприйняття працівником системи освіти публікацій періодичної педагогічної преси, що є невід'ємним компонентом інформаційної культури фахівця.

Отже, саме вирішенню освітніх проблем і покликаний сприяти цей різновид преси, зокрема розглянутий як об'єкт дослідження в аналізі періодичного видання «Педагогічний журнал». Так, головною перевагою журналу є позитивна концептуально-змістова політика та її розвиток у подальшому, яка була не завжди властива багатьом іншим аналогічним виданням. Окрім того, для видання завжди була характерна опора на історичні традиції вітчизняної педагогічної журналістики, які репрезентували журнал як практико-орієнтований політематичний, поліфункціональний. Останнє дає підставу говорити про охоплення виданням проблем української освіти на всіх її рівнях і призначення для освітніх установ всіх видів, типів і рівнів, вихователів, педагогів, батьків, учених, методистів, аспірантів і здобувачів, управлінців. Зазначимо, що журналом чітко виділено дві найважливіші функції педагогічного досвіду: 1) слугувати засобом вдосконалення теорії і практики освіти; 2) слугувати одним із джерел перспективного розвитку тогочасної педагогічної науки [11, с. 38].

В умовах вивчення специфіки діяльності журналу в 1914–1917 рр. проведено констатуючий експеримент, під час якого вивчено можливості підвищення ефективності процесу впливу традицій вітчизняної педагогічної журналістики на розвиток української освіти на прикладі функціонування

видання «Педагогічний журнал». За результатами дослідження визначено необхідність підвищення організаторської та прогнозуючої функцій подібних видань. Це пов'язано з тим, що для педагогічного видання в його ідеальному розумінні має бути характерне критичне оцінювання процесів, що відбуваються в системі вітчизняної освіти, тенденцій її розвитку, тверезий аналіз, який рівною мірою врахує як реальні можливості цього розвитку, так і об'єктивні труднощі модернізації середовища навчання й виховання молодого покоління [4, с. 44–47].

Висновки. Здійснене в цьому дослідженні звернення до вивчення педагогічних ідей, що відображені в педагогічній періодиці ХХ ст., зумовлено такою особливістю: педагогічна дійсність цього періоду є однією з найбільш яскравих і характерних сторінок історії українських періодичних видань, що відрізняються особливою динамікою розвитку в контексті історії вітчизняної освіти і педагогічної думки.

У результаті проведеного всебічного аналізу педагогічної преси об'єктивно спростовано установлену в багатьох джерелах історико-педагогічної літератури думку про період ХХ ст. як про час застою в теоретичній педагогіці, подолати який вдалося в напрямі розквіту української педагогічної думки, а також час створення самобутнього нового періодичного інформаційного продукту, коли потрібно було майже все створювати заново, зокрема педагогічну літературу, педагогічну теорію і практику.

Перспектива. Як показало проведене дослідження, система національної освіти є сутнісним і об'єктивним акумулятором історико-педагогічних традицій народу, змін у соціальному та духовному житті суспільства, що склалися протягом тривалої генези його існування. У зв'язку із цим закономірним можна вважати висновок про те, що пошук актуальних орієнтирів в освіті потребує неодмінного звернення до вітчизняного історико-педагогічного досвіду, повною мірою комплексно відображеного в педагогічній пресі. Ретельне вивчення такого досвіду може надати істотну допомогу сучасним теоретикам і практикам у галузі педаго-

гічної науки в пошуку концептуальних відповідей на численні запитання сучасності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Березівська Л. Педагогічна історіографія: стан, проблеми, виклики. *Історіографія як важливий складник досліджень з історії освіти: європейський і вітчизняний виміри* : збірник матеріалів Науково-методичного семінару з історії освіти / ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського ; за ред. Л. Березівської та ін. Київ : ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського, 2018. 32 с.

2. Березівська Л. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: історіографія питання. *Історико-педагогічний альманах* / АПН України, Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Всеукр. асоц. істориків педагогіки. Умань, 2009. Т. 1. № 10. С. 15–28.

3. Бойко О., Луняк Є. Історіографія історії України : навчально-методичний посібник для студентів денної форми навчання. Ніжин : Ніжин. держ. пед. ун-т ім. Миколи Гоголя, 2003. 44 с.

4. Бондар В. Сучасна українська історіографія: підсумки і виклики. *Історіографічні дослідження в Україні* : збірка наукових праць / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. Вип. 25. С. 95–113.

6. Брайант Дж. Томпсон С. Основы воздействия СМИ. Пер. с англ. Москва ; Санкт-Петербург ; Киев : Изд. дом «Вильяме», 2004. 432 с.

7. Гупан Н. Українська історіографія історії педагогіки. Київ : А.П.Н., 2002. 224 с.

8. Джерела та історіографія про трансформаційні процеси в освітньому просторі України (1991–2017) : збірка матеріалів Всеукраїнського науково-практичного семінару, 16 травня 2018 р. / ДНПБ України ім. В.О. Сухомлинського та ін. ; за ред. Л. Березівської та ін. Київ, 2018. 66 с. URL: http://dnrbp.gov.ua/wp-content/uploads/2018/06/Sources_and_historiography_transformational_processes_2018.pdf (дата звернення: 16.10.2018).

9. Калакура Я. Цивілізаційні орієнтири новітньої історіографії початку ХХІ ст. *Історіографічні дослідження в Україні* : збірка наукових праць / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2014. Вип. 24. С. 23–37.

10. Сухомлинська О. Історико-педагогічний процес : нові підходи до загальних проблем. Київ : А.П.Н., 2003. 68 с.

11. Сухомлинська О. Педагогічний дискурс ХІХ ст. – диференціація й інтеграція ідей. *Шлях освіти*. 2009. С. 30–40.